Il zenn grond da Lumbrein

Referat per la sera da sogn Martin a Lumbrein, ils 6 da november 2026

Clau Solèr

1876 – In onn memorabel!

- A Surin/Lumbrein ei in pop naschius e vegnius battegiaus *Rest Giusep* – probabel *Christianus Josephus*
- A Lumbrein han ins tratg sin clutger il pli grond zenn dalla Lumnezia[1], culaus a S. Pieder/Feldkirch e benedius leu digl uestg da Brixen *msgr. Vincens Gasser*, assistius dil *vic. gen. Johannes Nepomuk*
  Quei ei documentau publicamein, ferton che la naschientscha ed il batten figureschan mo els registers – quei denton mo pil mument!
- L'entira veta han els dus buca saviu schar in da l'auter!

Ils fatgs – cuort e bien

- «Ils 19 Dez. 1874» decida la Pleiv da Lumbrein da remplazzar treis zenns e da cumprar aunc in pli grond pervia dalla harmonia!
- Grassmayr da S. Pieder (Feldkirch) ha culau e furniu els tochen Cuera.[2]
- Naven da Cuera meina il vitturin Aluis Elvedi da Cumbel il zenn grond cun carr[3] ed 8 „ferms" cavals sur Flem senza pli bia incaps – dependa dil rapport.
- A Glion, strusch sur punt, ein las rodas sfundradas dad ina vart e la carga sederschida – denton senza donnegiar il zenn – era cheu datti differentas versiuns.[4]
- Sin via viers Lumbrein ei il carr sfundraus gia sut la baselgia da s. Martin a Glion ed Elvedi ei sedeclararaus nunhabels da transportar il zenn vinavon.
- Sil fiat ein purs da Lumbrein stai leu cun la „renomada" sliusa e 12 pèra mugias[5], ed arrivai cul zenn viers marenda a Lumbrein.
- Gl'auter di ei il zenn vegnius tratgs sin clutger senza disturbis – schizun aschi spert che certa glieud ha munchentau l'acziun.[6]

Circa aschia descriva Rest Giusep Caminada il fatg; duas ga per romontsch ed ina ga per tudestg. El sa ils fatgs da Gion Bistgaun Capaul, president e „dignitari" da Lumbrein.

Pura casualitad eis ei che Caminada paleisa 1926 el *Cudisch de leger,* co siu „concantadur", il zenn, ei vegnius cun pumpa e honur enta Lumbrein. Omisdus havevan lu 50 onns!
Lein urentar empau quei remarcabel viadi ch'ei oz enzatgei sco in epos patriotic – silmeins per Lumbrein!

---

[1] Ei sto esser entuorn ils 22 e 23 da mars 1876; lu han ils experts collaudau il tuchiez.
[2] Ils treis zenns pigns ha Gion Joseph Capeder menau tochen Lumbrein.
[3] Per 'Brückenwagen' drova Caminada 1912 *carrun cun meisa* e 1926 *carr de punt*.
[4] Tenor N°. 8 ei quei succediu ils 12 da mars 1876.
[5] Uonn, ils 2026 haveva in redactur emblidau da multiplicar il pèr cun 2 per survegnir 24 mugias. G. O. Capaul menziuna «26 pera».
[6] Caminada lai trer si il zenn naven dil santeri, sper il clutger – co il zenn vegnius leu, tradescha el buc!

Descripziuns

Caminada, R. G.[7] (1912). *Nos Zenns* en: Igl Ischi, organ della Romania (Societat de students romontschs. Mustér: Giusep Condrau, p. 241-298, spec. 257-261.

- Quei text ei plitost persunals e cuntegn empau detagls. Caminada indichescha d'haver udiu il schabegiau da Gion Bistgaun Capaul[8], president da vischnaunca ch'ha suttascret il contract cun Grassmayr. Quel ha era administrau empau la fatschenta, denton segir il transport da Glion a Lumbrein. El scuntra quen cun la vischnaunca per bia expensas „representativas" inclus in parisol rut.
  El text principal descriva Caminada la menadira plitost suro. Pér alla fin inscenescha el in veritabel teater realistic entuorn mugias e genetschas e lur possessurs en pitgiras!

  Enzaco sco program scriva Caminada all'entschatta: «La scena de Sogn Martin meretta de vegnir maliada!» – Quei suonda denton pér 1926 – en fuorma remarcabla sco quei che nus vesein aunc!

  Fatgs digl emprem text, 1912:
  - Caminada numna sia perdetga: «Sgr. president Gion Bistgaun Capaul, fideivel conservader e recaltgiader d'in grond diember de notizias historicas ord ils archivs della Surselva…»[9]
  - Il fravi Casparis da Glion petga cul marti sil zenn «per sentir siu tun» - nuot d'ina eventuala fessa!
  - Caminada descriva minuzius co els han mess sut ils bos: «… duas fermas e liungas cadeinas ein vegnidas fermadas vid ils cazs della schliusa enstagl de dus tgamuns e vid quellas ein ils bovs vegni mess su.»
  - Caminada descriva il transport stentus da Vella tras Uresa che ha cuzzau dus dis
  - Ils 10 cavals han buca tunschiu, perquei che «… Sogn Martin vuleva mugias pridas orasut il criec dils purs de Lumbrein, buca cavals!»
  - La sliusa ei deponida «sut santeri» – e buca sco oz sin tschiel baselgia.
  - Il zenn grond ei «la vusch della Lumnezia» – quei ha valiu tochen 1962!

  Treis onns pli tard cumpara il cudisch:

Caminada, Chr. (1915). *Bündner Glocken. Eine kulturhistorische Studie aus Bünden.* Zürich: Orell Füssli, S. 35-39.

Il text sco studi etnografic-scientific ei plitost objectivs e meins engaschaus, denton cuntegn el certs detagls:
- Il fravi emprova, sch'il zenn ei fess, mo: «Seine Stimme hatte dabei nicht gelitten!»
- Elvedi emprova cun 10 cavals
- Ils Lumerins havevan apparentamein gia preparau la sliusa

E gest quei text daventa ferm 10 onns pli tard «ufficials» sco *Cudisch de leger per las scolas primaras romontschas, 5avel onn.*

Caminada, R. G. (1926, [2]1939). *Cudisch de leger per las scolas primaras romontschas, 5avel onn*.[10]

---

[7] *1876, †1962; ord. 1900, 1901 Dardin, 1905 Sursaissa, 1912 Trun, 1920 Cuera, 1934 vicari general, 1941 uestg.
[8] *1841, †1917.
[9] Pli baul era in fatg verdeivels, sch'ina persuna fideivla raquintava el e meins cumprovas objectivas. Quei semuossa specialmein tier N. Sererhard en sia *Einfache Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden* da 1742.
[10] L'ediziun da 1939 ei identica, denton cuntegn ella aunc p. 251-258 in glossari explicativ romontsch. El ei vegnius duvraus tochen 1965.

- Il text
  Ins encorscha ch'il text ei destinaus per la scola e screts cun tutta beinvulientscha, specialmein enviers la cultura purila: «Ei fuva mars. La neiv era svanida ed ei entscheveva ad esser schetg per la cultira entuorn. Quei ei il temps nua che la tiara sesarva per retscheiver las semenzas.» Il tun semida en ina descripziun emoziunala e dramatica, cura ch'ils purs schunschan las mugias ora S. Martin, e daventa in veritabel drama idillic dedicaus a las mugias - las „valerusas", e quei tuna aschia:
  «Ils empaladers aulzan las tortas liungas e lonzias e smeinan giu per las costas, ch'ei schula sco de dar garniala. Ils umens giheschan ord culiez stendiu hi, hi, hi, stauschan, catschan, stilan, che las fatschas secotschneschan tras las barbas neras tschuoras. Ils peis dellas mugias peglian pétg, la membra stagna sestenda, las costas sesarvan, la gnarva sestila, il culiez sesliunga ch'ils égls sescufflentan; ossa e giuvs ein per storscher ne rumper. Ord la pitgarina dils bos tgula ina buffada desperada e si da funs dil pèz anguschau dils umens vegn ina schemida ferma… il cuolm de bronz semuenta, va anen, va viers Porclas.»
  Il viadi sez va spert e caschuna strusch fastedis. L'auter di vegn il zenn tratgs sin il clutger aschi spert, ch'ils jasters munchentan il spitachel.
  Quei text flada meins il spért dil text romontsch da 1912 ch'igl original tudestg da „Bündner Glocken".[11]
- Tratgs dil text per la scola
  - Il fravi a Glion emprova, sch'il zenn hagi pitiu
  - Umens uliveschan la via gia naven da S. Martin
  - Il transport ha cuzzau mo in di
  - Caminada menziuna senza valetar la prestaziun dallas 24 mugias cumparegliau culs 10 cavals buca ferms avunda!
  - Caminada indichescha negina fontauna

Illustraziuns

A sias uras eri grev e custava bia d'illustrar cudischs; perquei datti negin maletg dil zenn grond.[12]

Quel cheu, fatgs dad Ida Sgier ei imposants e constat – era per tgi che ha aunc mai viu il zenn da maneivel.

[11] Ils dus texts romontschs ein bunamein sin la letra tuttina liungs – sco sch'igl editur havess dau quella cunzina!
[12] Era tecnicamein eis ei grev da fotografar in zenn en clutger – dumandei Ida!

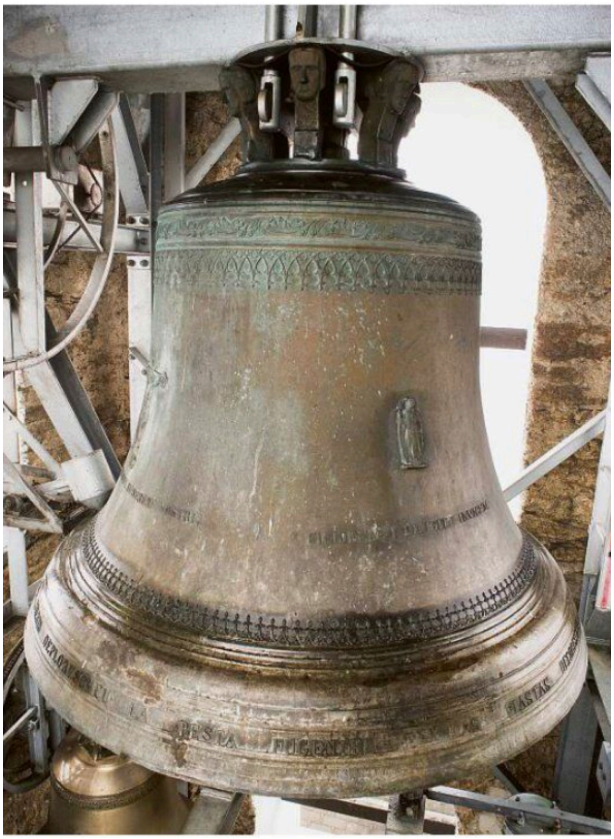

© Ida Sgier

Bials ed impressiunonts ei il maletg scodadir „ufficial“ el *cudisch de leger.*

- Gia egl emprem text romontsch «siemia» G. R. Caminada 1912 dad in’illustraziun cun scriver: «La scena de Sogn Martin-Glion meretta de vegnir maliada!»[13] – e daveras: 1926 vegn la scena illustrada 1926 el *Cudisch de leger*.

[13] Igl ei remarcabel co Caminada *malegia* cun plaids enstagl da furnir in’illustraziun; ei vess gie duvrau in film per illustrar il transport.

Il maletg dado Porclas ei enconuschents e cun leger il text sesentan ins bunamein el smugl da glieud e mugias!
Igl artist ei *Melchior Annen* da Schwyz (*1868, †1954)[14] che ha illustrau aunc auters cudischs da scola, denter auter 1912 il text «Nadal carin sin nies tratsch alpin» – da tgi auter che da p. M. Carnot!
Nies maletg ei gia fascinonts avunda, mo pli interessant eisi co gl'artist vegn adaquella da far el. Eis el staus enzanua si viers Luven?
Insumma buc, eventualmein schizun gnanc el Grischun!
Bia pli sempel; pli probabel ha R. G. Caminada mussau u dau in maletg enconuschent agl artist Annen, numnadamein ina vedutta da Porclas[15], fatga entuorn 1830. Annen ha „adattau" la sceneria alla nova situaziun – ina remarcabla transformaziun da mattauns a mugias – oz fuss quei in scandel maisudiu!

[14] Illustraziun el Cudisch de leger 1926. Igl artist Melchior Annen, Schwyz (1868-1954) ei s'inspiraus – prob. entras R. G. Caminada – dall'illustraziun da Alexandre de la Motte, Baracé Vicompte de Senonnes, **avon 1826**; cump. Weber, B. (1984). Graubünden in alten Ansichten. Chur: Rätisches Museum, s.v. Cumbel, p. 193, nr. 35.
[15] Alexandre de la Motte, Baracé Vicompte de Senonnes da 1827; cump. Weber, B. (1984). Graubünden in alten Ansichten. Chur: Rätisches Museum, s.v. Cumbel, p. 193, nr. 35.

Alexandre de la Motte, avon 1826

- Ordeifer la fiera existan aunc in pèr ediziuns “festivas”, vul dir coluradas:

Ei setracta dalla veglia pratica da colurar gravuras per render ellas pli impressiunontas e vender ellas consequentamein per in meglier prezi. Persuenter dev'ei la professiun dad "illuminader, illuminaturs".

Cun quels treis texts duess la historia dil zenn grond esser clara ed enconuschenta; ils treis texts ein publicai da R. G. Caminada, il „druid" e pli tard uestg. El sez – ch'ei aschi vegls sco il zenn, sco quei che nus savein – ha udiu ils fatgs dad in dignitari da Lumbrein, G. B. Capaul. E perquei sto ei esser stau aschia, pia la verdad![16]

Na, mo ina part - Per ventira – e nossas marveglias – datti aunc in auter rapport - deplorablamein pli tardiv – mo el para pli autentics e cun bia detagls! Jeu sai buca cu e co el ei cumparius; entuorn ils onns 90 sto ei esser stau.

La pagina d'internet PRO LUMERINS cuntegn ina versiun modificada da Robert Capeder. Nus lein denton risguardar l'originala che Curdin Casaulta ha transcret 1992 aschilunsch sco quei ei pusseivel.

Cronica dil zen gron ilg on 1875 - 76

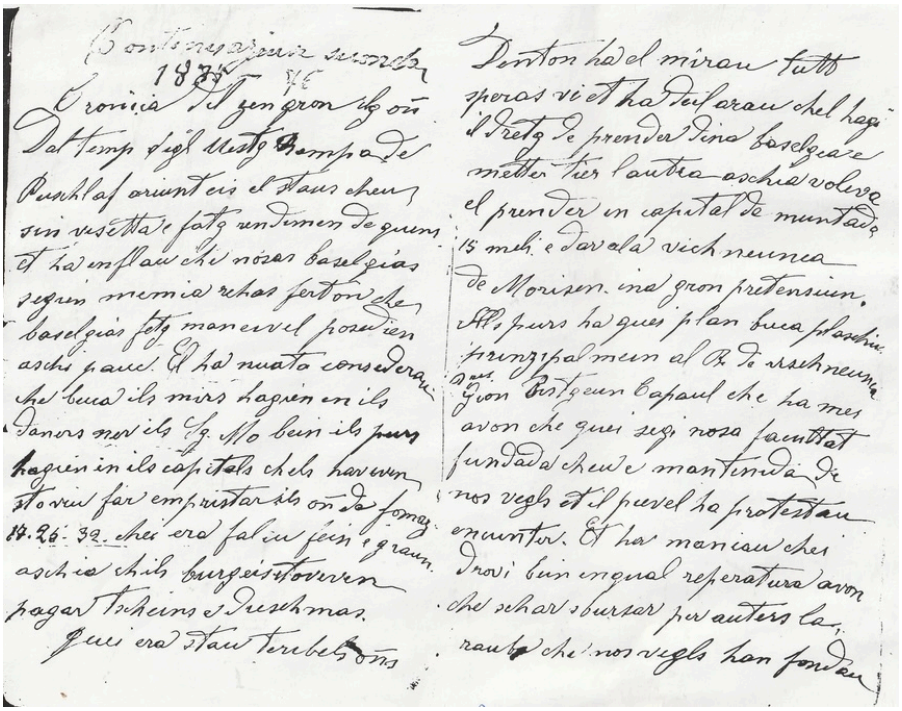

Emprema pagina dil manuscret, possessur nunenconuschent

Sco usitau en manuscrets pli vegls anflein nus alla fin dil text da 1925 la suandonta indicaziun e supplica:

> «… aschia concluda il scribent siu referat ualti detagliau havent el priu part de tutts quels strapaz cun Sontga premura e St. pazienzia atesta tutt il sura Otto Antoni Capaul[17], naschius 1848 ils 4 de Jener, ussa ha el 77 e 4 meins tutt tgi che legia rugar per mei.»
>
> Curdin Casaulta 1992

[16] Tochen il temps modern, pia entuorn 1700 valeva meins il fatg verdeivels u buc che la persuna che derasava el; pli aultstimada la persuna e pli verdeivels era il fatg. Quei vala a moda exemplarica per il cudisch «Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden» da Nicolin Sererhard da 1742.

[17] Eventualmein eis el ils 31 de december 1889 creditur da 768.- frs. alla baselgia da s. Martin a Lumbrein (mat. nunpubl.).

- Il text
  Sch'ins consideresch che quei rapport, numnaus «referat», ei screts 1925[18], fussi da supponer ch'igl autur hagi reagiu – naturalmein indirect – sin la historia da R. G. Caminada el cudisch da scola. Forsa ha Otto Antoni Capaul era mo vuliu commemorar ils 50 onns ch'il zenn grond ha 1926!
  Il rapport para autentics, mo screts 50 onns suenter l'aventura – e quei dad in um vegl da bunamein 80 onns! Ha el enconuschiu ils dus texts da Caminada? Forsa il romontsch da 1912, denton strusch il tudestg da 1915.
  La copia actuala dil manuscret ei buca propi fideivla[19], ed aschia varieschan ils fatgs en differents graus.
- Cuntegn
  Il «referat» ha in tun popular e cuntegn bia detagls, mo era novs fatgs remarcabels. Ei sto tonscher cun in pèr marcants:
  «Alura ein ils zens vegni fiers giu dil cucler – ei era in trest mirar sco schei vignes fiers giu la cardientscha. Dieus ha era buca viu bugen»[20]
  Pervia dil terren lumiau ei il zenn restaus plirs dis a Glion e suenter vegnius mo tochen S. Martin e fatg:
  «… ina pausa de 10 dis per nies spott lunsch entuorn.»
  «Quei ha fatg studia als tups de Lumbrein.»

Mo ei dat ina sligiaziun:

> «La schlusa ei gleiti stada a mauns cun il plan (la cadeina gronda e suga duein formar ils tgamuns e metter 4 mugias a pèr ina autra cadeina fermas il zen aschia ha pres. Capaul fatg il plan schon il secun gi han dus cavals menau naven la schletta. Ils privats han transportau catschau lur bos tochen Cumbel e leu mes afein tier Sgr. Crest Gieri Vieli il qual ha offeriu il fein Gratis sco parentaus cun Lumbrein. Ils auter herocs ein ira vinavon cun la schlusa e cavals tochen sil in plaz a St. Martin. La domeun marvegl ei vigniu cargau e mes il cundrez per la menadira. Ei era il meins mars in tumeva il solegl. Quela notg et il di avon veva naviu aschia chei era in bien miez bratsch neiv e quei ei stau de gron avantatg. Ein ils bos stein in ligiadira 26 pera sche eisei bulucau adina vinavon senza scarpetsch tochen Cumbel alas 12.
> A Cumbel sper l ustria scarvon Elvedi
> gastau en sia ustria
> Leu ei stau in paus grat eri ils bos han survegniu zir. 1½ peun ils umens in quercli vin cun peun et il provian chels haveven en tastga.»

Aschia ei il zenn arrivaus sil tschancun niev tochen a Vella. La scuidonza a Vella scheva:

> «Quei ei nunpuseivel dira sin nosa via. Aschia chels ston schar cheu il zen e pi metter quel a Pleif»

Mo na; ei va vinavon! Co udin nus pli tard.

Co il zenn ei vegnius tratgs sin il clutger raquneta Otto Antoni empau pli dramatic che Caminada. L'ogna ch'era en tschellas versiuns giun plaun per ch'il zenn rumpi buc, sch'el curdass giu, ha cheu in'autra muntada: il zenn era numnadamein ella bargia dado il santeri.

> «Giubas ei vegniu fatg naven il mir santeri mes ina pluna ognia encunter il cucler per che il zen detti buca cun sia peisa encunter il mir e forsa rumpi.»

Il prighel da curdar era para nungiustificaus. Minuzius descriva gl'autur co il zenn ei vegnius tratgs si e da finiastra en, e tgei sugas ch'ei stuevi esser:

---

[18] Ei in parenz da Gion Bistgaun Capaul, president.
[19] Decurtins numnava quei «diplomatic»; savens modificavan ils editurs ils originals tenor lur basegns.
[20] «Quela cureisma era stau 8 baras grondas aschia ch'il zen vigneva senza calar dina funcziun ner l'autra in fetg trest temps. 2 baras en in di.»

«La suga era buca grosa mo dueva esser tragia en cun fils seidas».

Ina damonda ei aunc buca rispundida. Tgi ei Otto Antoni Capaul? El ha buca furniu lenna ni luvrau sco mistergner en clutger. Ina gliesta per la lavur cumina datti buc – quella ei gie negina posta ella contabilitad!
El sto esser da Lumbrein, perquei ch'el ha viu co ils zenns ein curdai ed ei segidaus cul transport – silmeins scriva el quei! En mintga cass eis el parentaus cun G. B. Capaul, il president, ed el ed el ei morts 1931.[21]

Propi co tut ei succediu savein nus buca ed era buca eruir. Il zenn grond ei aunc adina sin il clutger – e nus havein bialas historias da raquintar – e schizun in bi maletg!

Ussa savein nus co il zenn grond ei vegnius da S. Pieder, tras Cuera e Glion tochen enta Lumbrein. Ingada ord las versiuns scodagir ufficialas, ils texts da Caminada, e l'autra ga ord in «manuscret» ch'ins savess numnar «apocrif»; aschia numnan ins versiuns pusseivlas dad in fatg, denton buca renconuschidas sco ufficialas.

Quei che maunca, ein las circumstanzias economicas ed etnograficas. Quellas ein per nus, glieud cumina, oz meins capeivlas, mo stadas per la glieud dil temps enzaco normalas.

Situaziun fundamentala

L'entira Lumnezia senza transit era fetg isolada e las vias miserablas. Ins astga era buca emblidar che la glieud mava pli tgunsch sur fuorclas e pass enstagl dalla val ora e dad in'autra anen. Ils onns 1872-73 ei il tschancun Glion-Uors e Valgronda-Vella vegnius baghegiaus aschia ch'el era carrabels. Pér 1886-87, 10 onns pli tard, ei il toc tochen Vrin vegnius construius sco quei ch'el ei aunc oz – cun pintgas correcturas.
Cavals dev'ei strusch en Lumnezia; quei demuossa era il fatg che vitturins dattan quen per menadiras cun bos e ch'els cumpran sin viadi pavel per quels: «Per frina Vignogn per ils bos per manar il zen gron 2, – ».

Plevon da quei temps a Lumbrein ei Gion Gieri Caviezel, farrer[22] (1872-†1881). El ei staus cassier per las summas grondas; el ha visau ils quens, attribuiu els mintgamai als differends fondos e pagau ora ils daners. Las expensas per lenna, lavur e spesas ein vegnidas fatgas: «en num della comissiun, Comissionaus leutier Giachen Risch Casanova».[23]

Sco oz vegnev'ei era a sias uras fatg bia contracts e fixau termins sco per exempel:

- La Pleiv Lumbrein ha decidiu ils 19 da december 1874 da schar cular zenns.
- Ils 5 da schaner 1876 han Valentin Caminada e Johann Sebastian Capaul suttascret il contract denter la vischnaunca da Lumbrein e Gebr. Grassmayr
- Meister Allgeuer dalla firma Gebr. Grassmayr ei arrivaus ils 6 da fevrer 1876 a Lumbrein e partius ils 24 da mars[24]
- Batten dil zenn: 9 da mars 1876 tenor formular cheusut:

[21] Tenor las actas da G. B. Capaul, president, egl Archiv da stadi a Cuera.
[22] [511]. CAVIEZEL, Gion Gieri, Siat 9.2.1833, sac. 18.8.1862, † 1881. *Plevon a Surcasti 1863-1872 ed a Lumbrein 1872-†1881. Weihebuch Chur 206.* SIMONET, *Graubünden 83 und 107.* Simonet (1922) piarda buca plaid ariguard ils zenns novs.
[23] Cump. Document №. 14 che retrai persuenter 3:40.
[24] «Il medem ha aunc duront quei temps consumau 8 buteglias vinars talianer à 1 fr.»

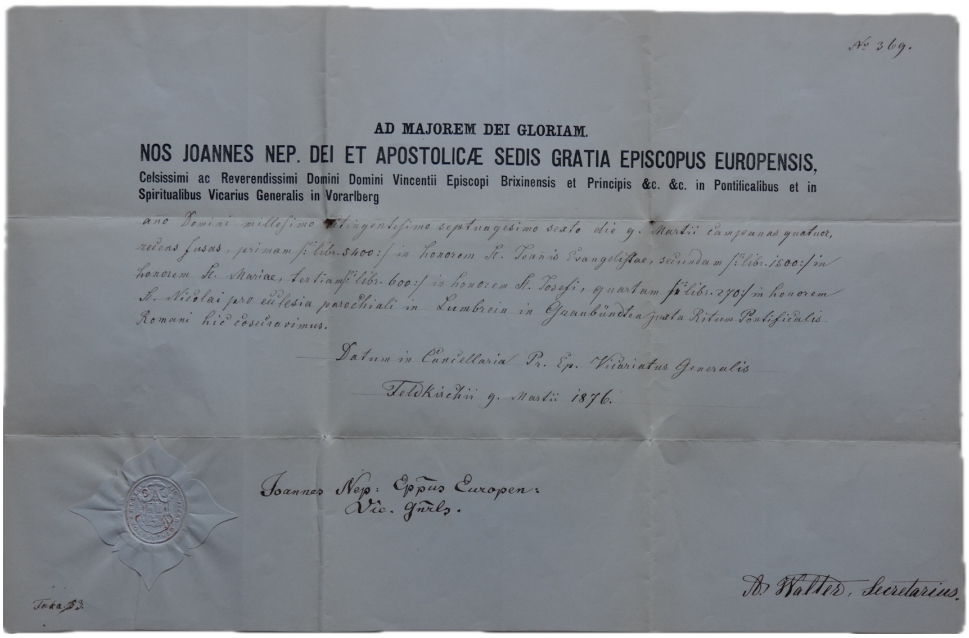

№ 369.

AD MAJOREM DEI GLORIAM.

NOS JOANNES NEP. DEI ET APOSTOLICÆ SEDIS GRATIA EPISCOPUS EUROPENSIS,

Celsissimi ac Reverendissimi Domini Domini Vincentii Episcopi Brixinensis et Principis &c. &c. in Pontificalibus et in Spiritualibus Vicarius Generalis in Vorarlberg

ano Domini millesimo Octingentesimo septuagesimo sexto die 9. Martii campanas quatuor, ordine fusas, primam ponderis Ctnr. 300 ℔ in honorem S. Joannis Evangelistae, secundam ponderis Ctnr. 1500 ℔ in honorem SS. Mariae, tertiam ponderis Ctnr. 600 ℔ in honorem S. Josephi, quartam ponderis Ctnr. 270 ℔ in honorem S. Nicolai pro Ecclesia parochiali in Lumbrein in Graubünden juxta Ritum Pontificalis Romani hic consecravimus.

Datum in Cancellaria Pr. Ep. Vicariatus Generalis

Feldkirchii 9. Martii 1876.

Joannes Nep. Epp. Europen.
Vic. Gen.

Jos. Walter, Secretarius.

- Collodau ils zenns ils 22 da mars 1876

Il zenn – per Caminada la figura secundara!

La vischnaunca ha decidiu da cumprar quater zenns novs che duevan s'accordar cul vegl grond. Quel hani salvau e cumprau in pli grond e lu treis pli pigns

- Il zenn sez
    - Schegie ch'il zenn ei dapi 150 onns a Lumbrein, han segir buca tuts viu el. Cheu la foto che nossa vischina Ida Sgier ha fatg 2015:

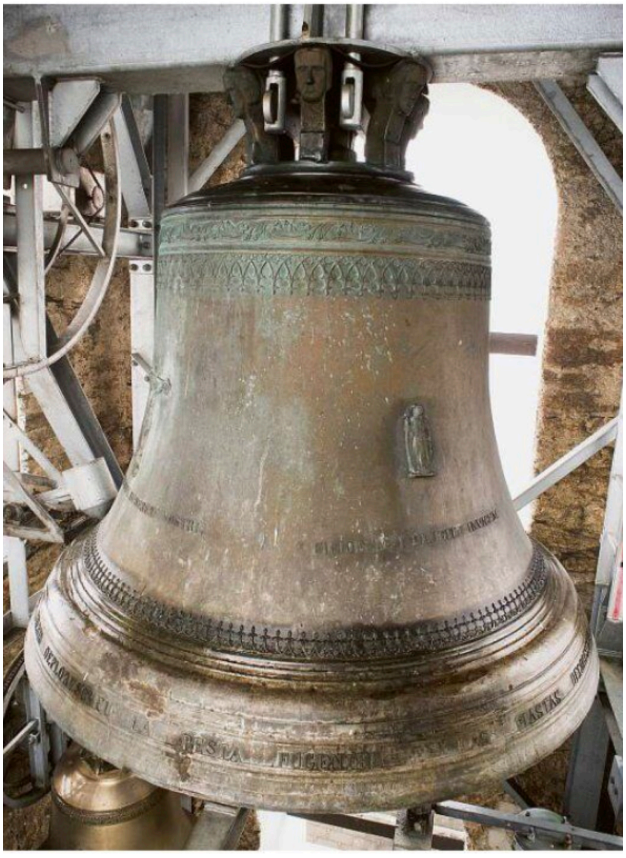

- Aunc in fatg remarcabel ch'ei vala da menziunar: Sulettamein il romontsch drova il tierm *zenn, sain* che deriva dil SIGNUM[25] (segn), ferton che tschels lungatgs neolatins han *campana, cloche* – e tudestg "Glocke" – quella ragisch havein nus en *clutger* e *cuclè*[26]

- Dimensiuns e cuosts
  - Il diameter da 172 cm constat senza dubi dapi l'entschatta – quei san ins mesirar el cun meter e centimeter.
  - Mo tgi sa co pesar in zenn?
    Grevs eis el senza dubi; dapi 1962 la letga meins (50 kg) che quel da Vella – la vendetga ch'ils Lumerins han buca schau el 1876 leu. (Vella, Val).
    Empustau han ins 5 400 ℔[27]; mo con ei vegniu **furniu**? Jeu sai buc. Caminada numna ton 1912 sco era 1915 el text tudestg, e lu 1926 54 tscheners - la cefra la pli enconuschenta – pia 2700 kg., Batz ca. 3000 kg.[28]
    Quei stat scret – mo **pesau** el hani a Cuera ils 11 da mars 1876 – e **nudau ner sin alv** 5970 ℔; quei fuss pia 2985 kg. Mo daco ton pli grevs – jeu sai buc!
    Oz tunschess era quella peisa buca pli per esser il pli grond zenn en Lumnezia!
  - Ils zenns ein vegni pagai **tenor peisa**, e quei tuts quater ensemen 8678℔ à 1 fr. 72, pia 14 926 frs.
    Il quen final munta cun ferradira 10 832 frs. 86 cts., tratg giu il metal dils zenns veders – e gia a sias uras – 500.- perquei ch'il culazenns ha buca furniu tenor termin.[29]
  - Ils zenns ein vegni pagai en treis parts – denton buca direct dalla pleiv, mobein ord differents fondos d'altars, dil pauperesser; e quei che muncava cun credits privats – naturalmein cun in tscheins da 4-5 %!

- Inscripziuns:[30]
  - „O Jesu, fili Dei vivi, miserere nostri"
  - „Mater dolorosissima, ora pro nobis"
  - „Filioli mei, diligite invicem"
  - Giudem agl ur: „Il ver Diu laudel jeu, il pievel clomel, las mal'auras rumpel, ils morts deploreschel, la pesta fugentel e las fiastas decoreschel. GEGOSSEN VON GEBRUEDER GRASSMAYR IN FELDKIRCH 1876"[31]

- Valetaziun:
  - Per Poeschel (1942:188) vala „nies zenn grond" buca dapli che: „GEBR. GRASSMAYR in Feldkirch 1876"

---

[25] Certs dialects talians dil nord han era *ségn*.
[26] Documentau en HWR (1994:185) per Dardin, Breil, Lumbrein – e probabel aunc biars loghens en Surselva da Domat ella Foppa e Lumnezia; cump. DRG (1963:736).
[27] Tenor Jenatsch, Bavier & Comp. peisa el 5 970℔.
[28] Batz, H. (2003). Die Kirchen und Kapellen des Kantons Graubünden. Chur: PubliReno, S. 62.
Il cudisch *500 onns pleiv da Lumbrein* indichescha la medema peisa. L'inscripziun dil zenn noda el cun empau sbagls; vid il zenn eis ei scret cun versalias e las distanzas buca sistematicas.
[29] Cump. document № 1.
[30] Enzatgi ha proponiu las suandontas inscripziuns per ils zenns: «Per il zenn gron: (Igl egl divin). Nur ewigen und ernsten Dingen / Sei ihr metallner Mund geweihet, / Und stündlich mit den schnellen Schwingen / Berühr'im Fluge sie die Zeit. Jeu secartessel, che las sura inscripziuns fussen fetg qualificadas. Il lungatg latin ei il lungatg dellas generaziuns mortas ora, il lungatg romontsch ei sin via de suondar et il lungatg tudestg vegn tier nus il lungatg futur. Figuras de Sogns prendessel mo ina ne duos per zenn. St. Martin, St. Roc, St. Bistgeun, St. Clau …»
[31] En: 500 onns pleiv da Lumbrein (2015:191) fineschan tuttas exorziuns cun *jeu*. Schiller drova sco motto per sia *Lied von der Glocke*: «Vivos voco. Mortuos plango. Fulgura frango.»
Batz (2003:62) reproducescha l'inscripziun cun bia sbagls – leger inscripziuns ei magari grev.

- 1962 ha il «zenn grond da Lumbrein» piars sia posiziun per schar ella al zenn da Vella

Transport real

Ei dat quater versiuns dil transport, treis dil medem autur ch'ei denton buca staus sez vidlunder. El ha udiu quei dad ina persunalitad fidada, sco quei ch'el fa valer, e perquei stuess ei esser stau aschia. Caminada scriva:

- Inaga che la sliusa semova per gronda surpresa, resta per la scola 1926 mo lavur manuala: «Ordavon ina gronda roscha umens cun badels e busgidas [zappas] ulivond las vias buttanusas, pleinas ruosnas e pultauns.»
- 1912 citescha Caminada 1912 igl anteriur mistral, G. B. Capaul:
  «Daven dalla capitala Vella era la via de communicaziun da quellas uras miserabla, aschia che nus havein stoviu termetter ina gronda partida umens ordavon cun badels e zapuns per schlargiar la via, giu e tras Degen. Cun tut quellas difficultats essan nus arrivai aunc quella medema sera entochen a Vignogn, daven de S. Martin.»
  Quei fuss pia ina part dalla lavur cumina.

Quei ei la versiun da Caminada, respectiv da sia perdetga – il president da vischnaunca respectau. Mo en verdad – ni ord la fantasia da Gion Otto Capaul bunamein 50 onns pli tard, numnadamein 1926 – ei il transport staus ina veritabla tortura, dramatics e stentus per umens e bos!

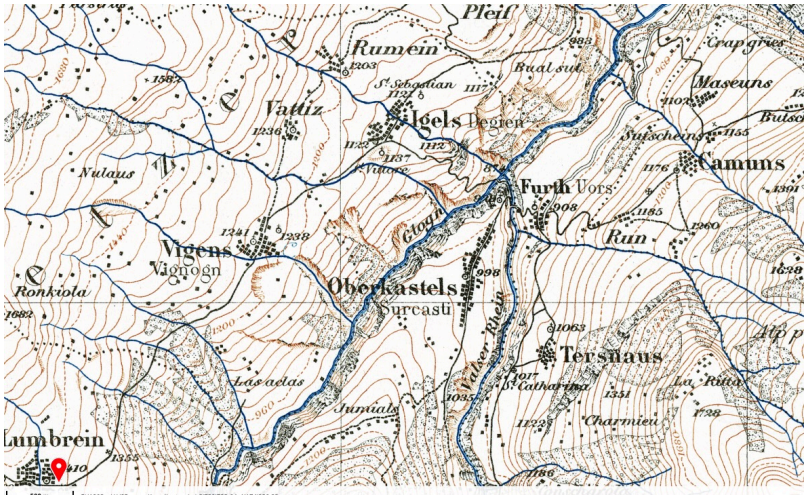

- «La via mala haveva aunc dentscheiver tras luresa sin schliatta via veglia e tras stortas e caglias. Il di sisu ei tutt stau marvegl sin posta schegie fetg steungel tgi a far bia furar neiv far che 4 bos sapien star schegie malamein. Ils umens cun las tretschas en la cruna eren pli si adaul e gidavan anavon sco de buca ira giun las caglias e dil teis gasa enagiu de buca schar tgamalar de plaun de pors enasi ira lom chei runava avon la schliusa neiv glatsch e loza chei stoveva vignir alziu cun aigras e meter suten ogna per mover vinavon ina lavur stermentusa nagin sa far ina ideja che ha cuzau uras avon che far la storta pinar ora ogna et ira cun ils bos dellas caglia enasi e pi turnar anavons sin la storta d'uresa ha cuzau dallas 7 ½ la domeun entochen la 4 ei il staus dado il santer restiaus de trer adaul.»

Bia pli dramatic san ins strusch raquintar il strapaz per umens e bos![32]

[32] A mi vegni endamen co ils purs sustenevan da sutsi las cargas fein cun ristials, per ch'ellas derschien buc!

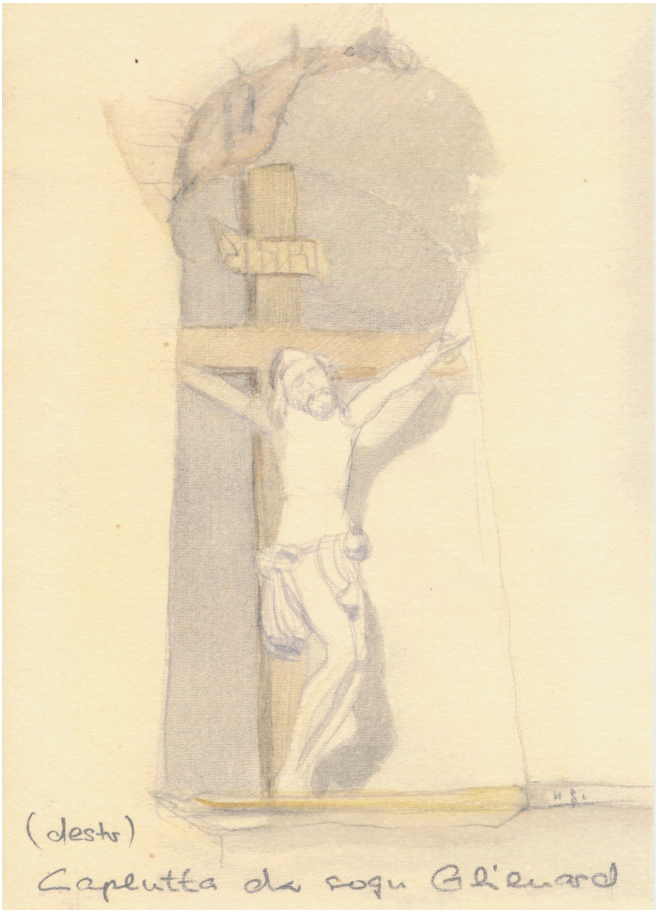

Aquarell da H. Gugolz da Baden, ca. 1950; possess privat

- Per ils lecturs tudestgs gnanc descriva Caminada 1915 la miserabla via. Denton tradescha el, daco ch'ei seigi gartegiau pér cun schunscher bos:
  «Ja, ja, unser St. Martin will keine fremden Rosse, unsere Zugtiere fordert er, gerade diejenigen, welche unsere Ackerfurche aufreißen; diesen gebührt die Ehre!»
  Ins encorscha ch'el deriva dad ina famiglia e spért da purs![33]

Sliusa

Val'ei insumma la breigia da menziunar co ins hagi transportau ina pesanca carga d'unviern en nossa regiun? Secapescha sin ina sliusa – co auter!
Tenor las descripziuns duei quei isegl esser enzatgei denter ina sliusa ed in toc d'in iral. Sliusas eran enconuschentas ed ins duvrava ellas pli savens che carrs, perquei ch'ei deva strusch vias, mobein bia cavas teissas e stretgas.[34]

[33] Caminada susteneva cun tutta vigur il moviment patriotic e la protecziun dil patrimoni. Da quei temps eran ils purs la garanzia per la Svizra; els havevan cumbattiu sco schuldada la cauma generala da 1918!
[34] A Lumbrein duvravan ins il tierm «sliusa dil zenn grond» per discreditar in miserabel carpien, silmeins nus en famiglia!

Oz san ins strusch s'imaginar quei carpien. Mo gia a sias uras caschunavan indrezs tecnics difficultads. Egl emprem text da 1912 vegn il zenn transportaus da Cuera ensi sin in «carrun cun meisa», ferton ch'ei setracta el text per la scola da 1926 dad in «carr de punt». Il text tudestg drova «Brückenwagen».

Cuosts e daners

La casualitad ha vuliu ch'ils quens e rapports da lavur crodien en mes mauns, respectiv en quels da miu frar – e perquei furneschel empau detagls.
Rapportau vegn tut minuzius, il sensaziunal; e quei para il transport dad esser – silmeins ord l'optica da Caminada. Mo quel tonscha buca per metter quater zenns novs sin clutger.
Tgi che crei ch'ei seigi fatg cun transportar il zenn, quel sbaglia. Tenor contracts e quens han ils vitturins e mistergner giu bia lavur – da quei buca plaid els texts da Caminada!

Gion Giusep Capeder ha mess a quen 262.85 per 12 transports, aschia per exempel:

Quen per St. Martin
1876

Favrer	Manau ora 2 zens cun ils bataigls de tschels era vitier	
	che an pesau ensemen 28 cetners [sic] e 50 ℔	57. —
	Manau si de Chuera las chistas faramenta 908 ℔	29. —
	Pagau leu giu per spindrar las chistas	3.80
	Manau en de Glion il fleschazug pign pesava 250℔	1. —
	Manau en [sic] Glion las strubas e stangas	2. —
	Manau en de Glion ina chista faramenta 150℔	3. —
" 28	Pagau per ina depescha per saver sch'il bataigl dil zen gron segi arivaus ni buc	–.50
Mars 1	Manau en faramenta	–.70
" 4	Manau en il bataigl dil zen gron	3.70

Persuenter ha el adina duvrau menadiras cun bos sco quei ch'ina expensa muossa:
«Dau a Vignoin 27 quars fein de perver ils bos».

Dasperas quenta el aunc d'haver «spindrau il bataigl a Glion». Ils 10 da mars paga el «per cargar il zen gron a Chuera» ed ils 28 da fevrer «… per ina depescha per saver sch'il bataigl dil zen gron segi arivaus ni buc -.50»

Viers la fin dall'acziun, ils 14 da mars ha el «pagau in gientar a Glion a 5 umens per gadar [sic] vegnir cun il secun [zenn] 1 fr 30 per um»
Transportau ha el anen ed anor chistas pleinas ferramenta, «fleschazugs, strubas e bans».
In auter vitturin, Gion Chrest Capaul, meina «il zen de Miez di porta 1177℔» per 23,54 frs. a Glion e cumpra a Vignogn frina per ils bos che vegnan cul zenn grond.
Ed aschia vinavon …

Lavur cumina e tschella …

Sco usitau a sias uras e menziunau cun renconuschientscha ha la glieud prestau lavur cumina:

- «Ord motiv, ch'ils vischins han prestau 3 dis lur agid gratis, ha il transport custau pauc»[35]
  Caminada (1912:260).
- «… ei [la glieud] arrivada memia tard per ver con che mauns e manuttas pon en lavur cumina.»
  Caminada (1926:225)

En verdad ha quei buca tunschiu; ei ha dau bia lavur per mistergners sin clutger:

- Il specialist da Grassmayr, „Meister Allgeuer" ha luvrau 40 gis a Lumbrein per drizzar las sutgas dils zenns. Sper ils 100. – CHF paga ha il plevon Gion Gieri Caviezel aunc dau cuost e loschi per 87.85 CHF.
- Mistergners indigens „meisters" han custau 350.- CHF per ca. 110 gis lavur.[36] Lur tariffas variavan para tenor qualificaziun – e l'atgna pretensiun dad esser sez „meister":
  «Gion Martin Arquisch ha eunc de ver per in gi lavur frs. 3:25 rps et ultra de quei eisel staus 3 gis a miez sco Meister sin Chuclè et el ha pretendiu sco ils auters sia schurnada, nua che nus veven giu priu ad el mo dus frs a gi sco glei de ver en Nro. 17 et aschia ha el usa ultra de siu emprem Nro. de ver 7 frs. 62 raps.»

Ord il rodel croda in'expensa, ed ella muossan che mintga lavur – buca cumina e decretada – vegn remunerada:

- … Per ina butteglia vinars sin via culs lavuraders l'endisgis suenter la terrada da Glion 1.20
  14. Sin viadi cul zen a Vella per duas depeschas 1.-
  En quei mess sut 7 gis en schliat'aura tertignau la vistgadira miserablamein e rut in prisol 1.20
  30.-
  24. Il madem [Allgeuer] ha eunc duront quei temps consumau 8 buteglias vinars talianer à 1 fr 8.-
  [G. Bistgaun Capaul]

- … Depli eunc dau trinkgeld alla fumitgasa per haver fatg tschuf la stiva 1.-
  [Luzi Elvedi, 14 Mars 1876]

[35] Remarcablamein ha il viadi cuzzau tenor il medem rapport mo in tochen dus gis!
[36] Denter quels sesanflan era mes perdavons: «Meister Giachen Zievi Soler per 14 gis lavur a fr. 3 ½ a gi; [meister] Sep Antoni Gienella per 33 gis lavur a fr. 3 e 40 raps a gi».

- La suandonta quittanza ei remarcabla: «Daver retschiert digl altar dellas Dolurs per vin enconter zedels e tier il serar quen cun Sgr. Grasmejer 30 fr. attesta, Lumbrein ils 31. Mars 1876. Maria Barla Capaul».[37]

In specialist indigen para il fravi Gion Andrea Capaul dad esser staus:[38]

- Sper la ferradira importada ha el fatg «strubas, guotas, plechs, schliesas … stendiu ina stanga» – e buca emblidar «fabricau in schlusel dela schlusa» e tenor in auter quen ha el «Pinau e tratg si il zapin …rugalau la cugnada …».
- Plinavon ha el aunc pretendiu 59.53 CHF. per schar duvrar ses uaffens e sia fravgia – tuttina in fatg remarcabel![39]

Mo quei ei aunc buca tut

Tgi ch'ei staus avon 1960 sin clutger, ha giu da reiver sur grossas travs e denter posts cruschai, encavistrai e fermai cun strubas e ferradira.
Enumerar ils furniturs e lur lenna tuna in tec sco il rodel da Numnasontga:

«Notta della lena ch'ils suondonts privats han dau alla venerabla Baselgia de Song Martin a Lumbrein 1876 per duvrar vit il Klockenstül per ils zens faitg ora dela commisiun.

1. Gion Lureng Cabalzar per sia lena et 2 gis lavur
2. Chrest Antoni Derungs per siu len et dus gis lavur
3. Giachen Antoni Casanova per siu quader
4. Giachen Risch Casanova per lenas
5. Gion Batesta Cepeder per lenas
6. Flurin Capeder per lenas
7. Chrest Giusep Capaul per in len
8. Vieua Mariursula Casanova
9. Gion Rest Derungs per in rischit et 2 gis
10. Gion Franzest Capaul per siu len de tigliel
11. Gion Bistgeun Capeder per sia lena
12. Gion Lureng Cabalzar e sozis in len de tigliel
13. Gion Giachen Meer e Casper Antoni Columberg il giuven per in tigliel
14. Scarvon Gianoth Casaulta in tigliel cun Giachen Franzestg Caminada
15. " " " per siu schlusel daus per far la schlusa de vignir cul zen gron»

… ed aschia vinavon tochen il 32avel furnitur.

Alla fin eis ei vegniu furniu lenna per la summa considerabla da 674 frs. e 25 raps. Ei fa surstar ch'ins haveva en reserva tonta lenna da diever!

Suenter tut las stentas e tut il material e lavur fuss il tuchiez el clutger da Lumbrein cumplets, numnadamein:

- zenn grond (1876)
- zenn vegl ➔ remplazzaus cun il «zenn niev»
- zenn da miezgi (1876)
- 2 zenns (1876)

---

[37] Ei tenor notizia da Duri Capaul l'emprema posttenenta el casti da Lumbrein.
[38] Havess quel giu la fravgia amiez vischnaunca sper il fuorn? Ei vegneva raquintau ch'ins hagi culau inaga in zenn a Lumbrein.
[39] Ina posiziun el quen indichescha ch'igl ei aunc stau da «curreger» pli tard il tuchiez resp. il sistem dil zenn grond.

- zenn da poppas

Risguardau tut ston ins considerar il fatg da decider, cumprar, transportar e montar ils zenns, specialmein il grond, sco in'interpresa fetg gronda per in vitg sco Lumbrein cun fleivel 400 habitonts.[40]

Usits

- Cunquei ch'ils zenns ein stai benedi ella cularia a S. Pieder, han ins buca giu da benedir els a Lumbrein. Jeu hai era buca anflau el RITUALE ina fuorma specifica per zenns. Eventualmein valev'ina per objects cultics.
- 1962 ei stau in trest onn per ina pintga gruppa mats ed umens a Lumbrein; il zenn ha survegniu in indrez electric.
- Per fiastas cun processiuns liungas e per tuccar ils cuors mavan in pèr umens e mats sin clutger, frevan las duas tretschas dil zenn grond ed ev. era d'auters zenns sco onzas dalla finiastra oragiu e tuccavan sper il zenn; per part er'ei schizun da trer da sutsi. E quei fagevan ei demonstrativ e cun tutta vigur – ei stueva far impressiun!
  Ei setractava plitost da glieud meins respectada sco pasturs, fumegls eav. che savevan seprofilar inaga![41] Ei mavan siado in'entira roscha e l'atmosfera era pauc seriusa – cun biera e cigarettas!
- Mintga zenn ha in agen caracter; quei san ils calusters. Aschia savein nus tuts ch'ils zenns da s. Roc han ina certa cadenza: *tà*...
  In habitont da S. Andriu cun num Luregn pretendeva ch'il zenn da s. Roc clomi el cun schar saver: *Lurégn, vegn quénò!*

Anecdotas

- Il zenn grond mava tgunsch da tuccar; quei havein nus experimentau sco buobs da 10, 11 onns:
- ca. 1962: in pèr tuns da messa bassa
- Era il zenn grond va a Ruma
- Ad enzatgi che rispunda buca in salid vegni rispundiu – sut vusch: *El ha piars il battagl!*

Tgei datti aunc da far?

- Anflar il manuscret da 1925 e curreger la versiun disponibla
- Eruir pli exact siu autur
- Transcriver ils contracts e la correspondenza cun Grassmayr (scartira tudestga)

E lu ei tut finiu!

November 2026
Clau Solèr, dr. fil. prof. em.

---

[40] Solèr (1938:50): Lumbrein, vitg, S. Andriu, Farglix e Nussaus = 389; Surin = 78; Pruastg dadens e dado = 25 e Silgin = 41 habitonts; total 533.

[41] Rest Antoni Capaul, resp. Toni Gion Gieri, Hercli Capaul (da Nesa), Fridolin Capaul, Giachen Derungs (da Nesa) eav.